

Petar Puhmajer

Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb

8. 7. 2011.

Prethodno priopćenje / *Preliminary communication*

Zgrada Zakmardijeva sjemeništa u Varaždinu — projekt, izgradnja, tipologija

Ključne riječi: arhitektura, 17. stoljeće, Varaždin, Zakmardijevo sjemenište, tipologija
Keywords: architecture, 17th century, Varaždin, Zakmardi's Seminary, typology

U radu se razmatraju okolnosti narudžbe i izgradnje Zakmardijeva sjemeništa, u svjetlu sačuvanih izvornih projektnih nacrti. Nacrti se datiraju u 1668. godinu, pri čemu predstavljaju najstarije sačuvane građevinske nacрте na tlu kontinentalne Hrvatske. Zakmardijevo sjemenište odlikuje se specifičnom prostornom organizacijom s dvostrukim nizanem prostorija uzduž središnjeg, osovinski položenog hodnika. Taj tlocrtni tip karakterističan je za arhitekturu 17. stoljeća, iako potječe od srednjovjekovnih i renesansnih vremena, a njegova se pojava može promotriti u kontekstu svjetovne arhitekture toga doba u Varaždinu te pojedinih građevina na širem području srednje Europe.

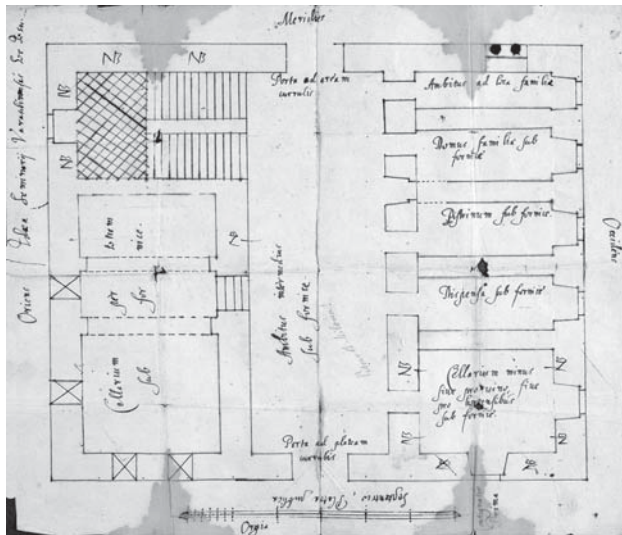
Zgrada Zakmardijeva sjemeništa svojim se jednostavnim kubičnim volumenom i velikim dimenzijama zapaža u vizuri južnog dijela povijesne jezgre Varaždina. Smještena je u Habdelićevoj ulici koja danas, a ni u prošlosti, nije bila osobito izgrađena. U takvim je urbanističkim okolnostima zgrada zadržala svoju dominantnu pojavu.

Zgrada je rano zaokupila interes istraživača i to prvenstveno kao investicija Ivana Zakmardija, protonotara kraljevine Hrvatske, ali i kao obrazovna institucija važna u razvoju školstva u 18. stoljeću. U opsežnoj studiji Rudolfa Horvata, u kojoj je obuhvaćeno djelovanje Zakmardijeva sjemeništa od osnutka 1659. pa sve do njegova raspuštanja krajem 18. stoljeća, u manjoj su mjeri iznijete na vidjelo okolnosti izgradnje te po prvi puta spomenuti izvorni projektni nacrti za gradnju.¹ Nacrti, koji se čuvaju u Hrvatskom državnom arhivu, u fondu Isusovački samostan Varaždin, u međuvremenu su zagubljeni radi kartoniranja arhivskog fonda te ih nije bilo moguće pronaći prema signaturi u arhivskom katalogu, a niti onoj koju donosi Rudolf Horvat.² Uspješnom suradnjom autora ovog članka i arhivistice Ornate Tadin, nanovo su pronađeni 2008. godine, a dvije godine kasnije prikazani su na izložbi u Hr-

vatskom državnom arhivu pod nazivom *Ivan Zakmardi i njegovo naslijeđe*.³ Tek danas stvorene su prilike za njihovu detaljnu interpretaciju. Spomenimo i da se nacrtima 1987. bavio i Miroslav Vanino koji je saznanja o izgradnji Zakmardijeva sjemeništa nadopunio novim arhivskim priložima,⁴ dok je prvu valorizaciju arhitekture ove zgrade donijela Anđela Horvat u svom kapitalnom djelu *Između gotike i baroka* 1975. godine, ističući kako zgrada u sebi »sadržava sve značajke sjeverne renesanse, koja se udaljila od antikne estetike«. ⁵ Analizom projekta, tjeka izgradnje i izvedbe Zakmardijeva sjemeništa, moguće je steći detaljan uvid u porijeklo prostornih i stilskih osobitosti ove zgrade.

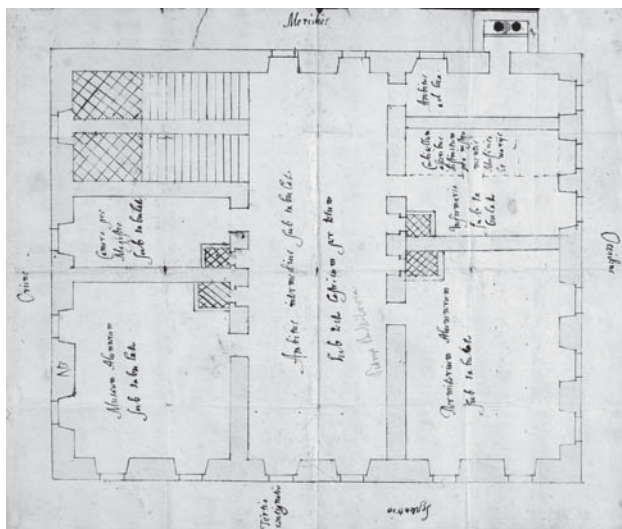
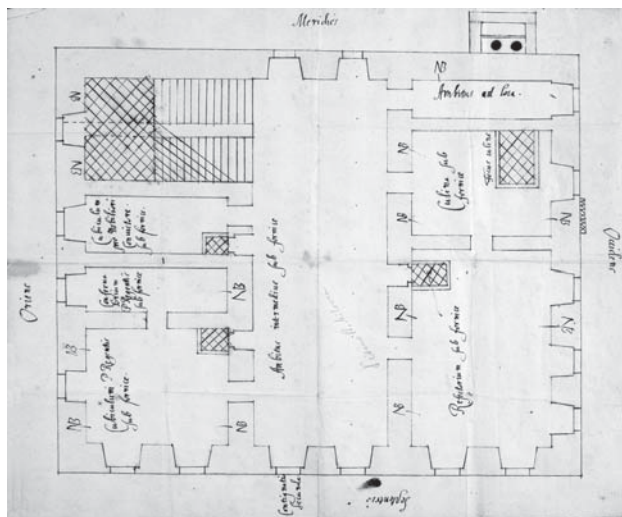
Utemeljenje sjemeništa

Ivan Zakmardi (oko 1600.–1677.) istaknuta je ličnost političkog života Hrvatske u 17. stoljeću. Rođen je u Križevcima u plemićkoj obitelji, a velik dio svoje dužnosničke karijere proživio je radeći u okviru županija, prvo kao odvjetnik Zagrebačke županije, a potom više godina kao plemićki sudac.⁶ Od 1635.–44. godine⁷ bio je bilježnik Varaždinske županije, potom vrhovni poreznik Kraljevstva,⁸ a dugo godina i jedan od izaslanika na Ugarskom saboru

1. Tlocrt prizemlja. Arhivski nacrt iz 1668. godine. (Hrvatski državni arhiv, Zagreb) / Ground floor plan, 1668 (Croatian State Archives, Zagreb)

2. Tlocrt prvog kata. Arhivski nacrt iz 1668. godine (Hrvatski državni arhiv) / First floor plan, 1668 (Croatian State Archives, Zagreb)

u Požunu, za što je bio pohvaljen od cara. Najviša funkcija koju je obnašao bila je protonotar Hrvatskog kraljevstva, zapravo član banske vlade zadužen za državni pečat i bilježništvo na sjednicama Sabora te referent i zamjenik bana na banskom sudu.⁹ Kao izrazito imućan plemić, Zakmardi je kupovao i stjecao brojne nekretnine, a velika je novčana sredstva namijenio za dobrotvorne svrhe, napose osnivanjem zaklade za školovanje siromašnih đaka.¹⁰

Krajem 1659. Zakmardi je odlučio osnovati sjemenište u Varaždinu, gdje je i inače mnogo boravio.¹¹ Za prvu ruku je kupljena prostrana kuća iza isusovačkog samostana u današnjoj Habledičevoj ulici,¹² čiji točan položaj zasad nije utvrđen. Godine 1661. sjemenište seli u drugu kuću kupljenu od Ane Mraz u istoj ulici, a koja se nalazila na mjestu današnje zgrade. Radi proširenja je 1665. kupljena i susjedna kuća, koja je pripadala Suzani pl. Galčić.¹³ Tek su nakon Zakmardijeve smrti 1667. godine isusovci odlučili porušiti dvije kuće i na njihovu mjestu podignuti današnje sjemenište. Današnja je građevina tako bila investicija isusovačkog reda u Varaždinu, a bila je omogućena uspostavom Zakmardijeve zaklade u tu svrhu. Budući da je odluka o gradnji donesena tek nakon njegove smrti, Zakmardi nije nikada vidio novu sjemenišnu zgradu koja će do današnjih dana nositi njegovo ime.

Izgradnja sjemeništa

Sjemenište je bilo posvećeno sv. Franji Ksaveru, pa se u to doba nazivalo *Seminarium sancti Francisci Xaverii* ili *jednostavno Xaverianum*, a često i *Seminarium Zakmardianum*.¹⁴ Izgradnju sjemeništa potakli su i vodili varaždinski isusovci. Koordinator gradnje bili su oci Krsto Stadlmajer, Grgur Ilijašić, Dominik Borta te Baltazar Milovac. Stadlmajer je potpisao ugovor s varaždinskim zidarima Blažom i Jakovom Jančićem u iznosu od 1200 forinti.¹⁵ Sačuvani ugovor od 25. svibnja 1668., napisan na hrvatskom jeziku, obvezao je graditelje da će zgradu podići od temelja (od »grunskog« odnosno temeljnog kamena) pa sve do vijenca (»gesims«) i »skrbnju, trudom i potroškom« obaviti sav zidarski posao »dobro, marljivo, znamo i tverдно poleg njihove meštrie«. ¹⁶ S druge strane, naručitelji se obvezuju nabaviti materijal, kamen, opeku, vapno, pijesak, željezo, čavle, razne vrste drva koje bude potrebno, kao i pet vjedara dobrog vina.¹⁷ Ovaj ugovor i drugi spisi pokazuju da su se troškovi materijala vrlo često plaćali u naravi, odnosno hranom i drugim potrepštinama, a ne isključivo novcem.

Sačuvani nacrti iz razdoblja izgradnje vjerojatno su nastali 1668. godine,¹⁸ kada je sklopljen ugovor sa zidarima, a svjedoče o tijeku i načinu izgradnje zgrade, kao i činje-

3. Tlocrt drugog kata. Arhivski nacrt iz 1668. godine (Hrvatski državni arhiv) / Second floor plan, 1668 (Croatian State Archives, Zagreb)

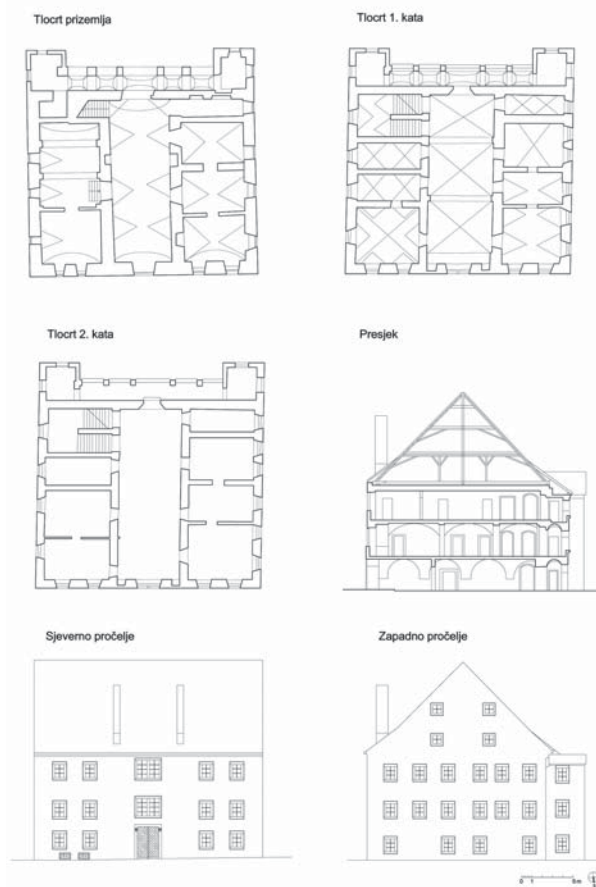
nici da je riječ o građevinskim nacrtima namijenjenim za izvedbu na terenu.¹⁹ Na nacrtima su upisane namjene svih prostorija, a crtež i rukopis izvedeni su istom tintom, što znači da su nastali istovremeno te da im je isti autor. Riječ je o rukopisu oca Baltazara Milovca,²⁰ pa se upravo on može smatrati autorom nacрта. Uz nacрте sačuvan je i iskaz troškova gradnje za 1669. i 1670. godinu, koji je drukčijim rukopisom potpisao Daniel Praunsperger.²¹ Praunsperger je, dakle, bio voditelj gradnje.

Nacrti pokazuju da se u prizemlju (sl. 1) nalazi središnja nadsvodena veža, zapravo hodnik (*ambitur intermedium sub fornice*), s jednim izlazom prema ulici, a drugim prema dvorištu. Od glavnog ulaza lijevo je silazak u svodeni podrum (*cellarium*), u kojem se nalazila pivnica, a do nje je uspon na stubište za kat. S desne strane ulazi se u manji svodeni podrum (*cellarium minus*) za vino ili žito, ostavu (*dispensa*), prostoriju s krušnom peći (*pistrinum*), prostoriju za služinčad (*domus familiae*) te, na samom kraju zgrade, hodnik sa zahodima (*ambitur ad loca familiae*) za služinčad smještenima u dubini južnog zida.

Usponom na prvi kat (sl. 2) dolazi se opet u središnji hodnik (*ambitur intermediur*), gdje su opet sve prostorije nadsvodene, i to križnim svodom. Sa zapadne strane ulazi se u veliku blagovaonicu (*refectorium*) osvijetljenu s pet prozora, do nje je kuhinja (*culina*), a do nje opet zahod s pretprostorom, kao i u prizemlju. S istočne pak strane je soba oca upravitelja (*cubiculum pro regentis*), kao i manja ostava uz nju koja nema izlaz na hodnik, te soba za stanara odnosno plemića višeg ranga (*cubiculum pro nobiliari convictore*).²²

Na drugom je katu (sl. 3) slična situacija, s tom razlikom što prostorije nisu svodene nego nadstropljene. Na zapadnoj je strani velika spavaonica za učenike (*dormitorium alumnorum*), soba za bolesne učenike (*infirmaria*), u kojoj je prostor provizorno odijeljen daskama kako bi se ondje smjestili glazbeni instrumenti, a ponovo i zahod na istoj strani. Na istočnoj se strani ulazi u učionicu za učenike (*musaeum alumnorum*) i sobu za učitelja (*camera pro magistro*).

Današnja situacija pokazuje neke razlike u tlocrtu (sl. 4),²³ što znači da je u kasnijem vremenu došlo do pregradnji. Naime, na nacrtima ne nalazimo današnji dvorišni trijem, pa je jasno da je riječ o naknadnoj nadogradnji, to više što su svodovi trijema u obliku čeških kapa, karakterističnih za 18. stoljeće. Vjerojatno su u 18. stoljeću spojeni »manji podrum« i susjedna ostava u prizemlju, pa je nova prostorija dobila i bogato profilirani kameni portal u veži. Isti je slučaj i s prostorijom s krušnom peći koja je spojena na onu za služinčad. Na prvom je katu blagovaonica podijeljena u dvije prostorije, a ostava upravitelja dobila je vrata prema hodniku, dok su na drugom katu dvije najveće prostorije podijeljene napola, a središnji hodnik skraćen uspostavom manje prostorije u sjevernom dijelu.

4. Tlocrt prizemlja, prvog i drugog kata, presjek te sjeverno i zapadno pročelje (grafički obradio Anton Krluk prema snimci postojećeg stanja izrađenog od tvrtke Arh Con d.o.o. iz 1992. godine) / Ground floor, first and second floor plans, cross-section, north and west façade (original plans drawn in 1992 by Arh Con d.o.o. edited by Anton Krluk)

U nedatiranoj bilješci nazvanoj *Notanda pro futuro aedificio*, koju je ispisao jedan od otaca isusovaca (doduše, ne Baltazar Milovac),²⁴ navode se smjernice kako izvesti gradnju, koje su osobito zanimljive s tehničkog i izvedbenog aspekta. Navode da raspodjela prostora na jednoj etaži mora biti ista kao i na drugoj, a svi pregradni zidovi produženi iz temelja, »čime će zgrada biti iznimno dobro učvršćena«, a također preporučaju na prvom katu izgraditi križne svodove (»svodove u X«), što je i učinjeno. Budući da je polovica prizemne etaže pod zemljom (što se misli na pivnicu), pa se ne može napraviti kolni ulaz bez brojnih stuba, preporuča se da ulaz u hodnik bude pješački. Pisac bilješke navodi da raspored prozora i vrata prepušta izvođaču radova, ali po njegovu mišljenju u blagovaonici i u sobi oca upravitelja moraju biti po četiri prozora, a u sobi za stanara višega ranga na prvom katu i u sobi za služinčad tri prozora. Također upozorava da podrumi moraju imati manje prozore nego ostale sobe u prizemlju. U kuhinju se

5. Oltar na stubištu / Altar on the staircase

6. Pogled na zgradu sa sjeverozapada / Northwest view of the building

ugrađuje dovod vode pomoću crpke koja bi se postavila na bunar vani te cijevima po zemlji dovela na prvi kat, a također se upućuje da kuhinja i blagovaonica imaju jednu peć za grijanje. Važna napomena tiče se i izgradnje zahoda na svakom katu, čija je latrina smještena u dubini južnog zida, te se navodi potreba za pretprostorom, kako bi se osiguralo da vonj ne dolazi u druge prostorije.²⁵

Od ostalih tehničkih karakteristika, u ugovoru za gradnju je osim toga zabilježeno da su hodnik u prizemlju i velika pivnica u podrumskoj razini trebali biti popločani kamenom, a gornja dva kata opekom.²⁶ U Praunspengerovu iskazu troškova spominje se dosta željeza i čavala, 13 vjedara vapna te 3400 opeka za zidove.²⁷ Važna je i isplata kiparu Andriji Laipserinu u Vinici pa se može pretpostaviti da je dotični bio angažiran za klesarske radove na sjemeništu, vjerojatno u izradi okvira vrata i prozora.²⁸

Na stubišnom podestu zgrade uređen je malen oltar, a zidovi i svodovi su prekriveni štukaturama (sl. 5.). Štukature čine gusti biljni prepleti *Laubwerka*, dijelom reljefni, a dije-

lom urezani, dok oltarić čini kamena klupica s tri balustra i ovalna slika omeđena debelim akantusovim prepletima i andeoskom glavicom na vrhu. Iako je slika posve nestala, oltar je, kao i sjemenište, mogao biti posvećen sv. Franji Ksaveru.²⁹

Isusovci su Zakmardijevo sjemenište držali sve do 1773., kada je ono došlo u ruke državnog erara. Upravu je preuzelo Hrvatsko kraljevsko namjesničko vijeće, čije se sjedište tada nalazilo u Varaždinu.³⁰ Rad sjemeništa bio je idućih godina uspješan jer je država osiguravala stjecanje novih zemljišta u Varaždinu i okolici. Kada je krajem 18. stoljeća odlučeno da se osnuje središnji plemićki konvikt u Zagrebu te pitomci presele ondje, sjemenište je 1796. zatvoreno. Nastojanja hrvatskog bana Ivana Nepomuka Erdödyja da se zgrada uredi za sirotište nisu urodila plodom pa je tijekom prve polovice 19. stoljeća zgrada često mijenjala namjenu, da bi 1867. bila prodana kotlarskom majstoru Josipu Polancu.³¹

O arhitektonskom tipu

Spomenuli smo ranije da je nacrt za zgradu Zakmardijeva sjemeništa izradio otac Baltazar Milovac. Nije neobično da je vodeći isusovac koncipirao nacrt prema kojem će se izvesti zgrada. Naime, nekoliko desetljeća prije sam Milovac bilježi kako je »ideator nacrt« i voditelj gradnje varaždinske isusovačke crkve bio otac Juraj Matota.³² Obrazovani i načitan isusovci mogli su biti dovoljno upućeni da koncipiraju arhitektonski nacrt, to više što je riječ o jednostavnim tlocrtima na kojima je označen isključivo položaj zidova i otvora. S obzirom da se u ono doba nisu radili detaljni izvedbeni nacrti, pogotovo za jednostavnije zgrade, nije bilo potrebno crtati geometriju svodova, te je odgovornost za izvedbu bila isključivo u nadležnosti zidara, odnosno izvođača radova.³³

Prostorno-organizacijski koncept za građevinu vjerojatno je preuzet od ranije isusovačke arhitekture ili prihvaćanjem modela koji je već prije bio poznat u graditeljstvu, a

7. Mali grad u Ptuj / The 'Mali Grad' Castle in Ptuj, Slovenia

koji se primjenjivao za zgrade različite namjene. Ako se taj koncept definira kao obrazac izveden svođenjem skupine formalnih varijanti na zajednički temeljni oblik, možemo govoriti o svojevrsnom arhitektonskom tipu.³⁴ Riječ je o tlocrtnoj organizaciji koja se javlja na širem prostoru srednje Europe, a napose u Varaždinu u 17. stoljeću. Ivy Lentić Kugli drži da je Zakmardijevo sjemenište upravo bilo polazište utjecaja za takav tip gradnje, pri čemu naglašava »masivni kubični tip zgrade na kvadratičnom tlocrtu« u kontekstu čega spominje palaču Wassermann-Kreuz (Franjevački trg 4, također zvanu i palača Bužan) te palaču Keglević (Nazorova 14).³⁵ Palača Keglević, usprkos svojoj kubičnoj formi, po svemu je sudeći nanovo izgrađena 1774./75. godine, budući da nema tragova prijašnjih građevinskih struktura.³⁶ No, palača Wassermann-Kreuz doista jest djelo 17. stoljeća, usprkos tome što nije utvrđena njezina točna datacija. Tlocrt približan kvadratu ima središnji hodnik u prizemlju, na koji se bočno vezuju prostorije, od kojih je jedna stubišna jedinica (sl. 8h). Sličan tlocrt ima i palača Patačić (sl. 8g), datirana u prvoj fazi prema godini 1669. pronađenoj u podrumu.³⁷ Ondje je tlocrtna shema nešto jače izdužena, a na oba su niza naknadno nadograđene prostorije izvan perimetralnog zida. Središnji hodnik u prizemlju ponavlja se na katu, ali je ondje, baš kao i na palači Wassermann-Kreuz, skraćen radi smještaja jedne prostorije uz pročelje. Tako je na ovim dvjema palačama iskorišten hodnički prostor gornjih katova, kako bi se dobila korisna i grijana prostorija, dok je u Zakmardijevu sjemeništu on isključivo služio kao prostor komunikacije u punom formatu te se tako vrlo sličan tlocrt ponavljao na svim trima etažama. Izgradnja palače Patačić odvijala se 1669. godine, otprilike paralelno s onom Zakmardijeva sjemeništa. Već je rečeno da je voditelj gradnje Zakmardijeva sjemeništa bio Daniel Praunsperger (1635.–1692.), koji je inače bio trgovac, gradski senator, a očigledno i građevinski poduzetnik. On je bio prvi vlasnik, pa tako vjerojatno i graditelj današnje palače Patačić.³⁸ Istovremena izgradnja dvaju građevina vrlo slične tlocrtno organizacije upućuje na širenje istih principa te mogućnost da je Praunsperger preuzeo tlocrtnu organizaciju sjemeništa za projekt svoje velike kuće, koja će do danas biti poznata kao palača Patačić.

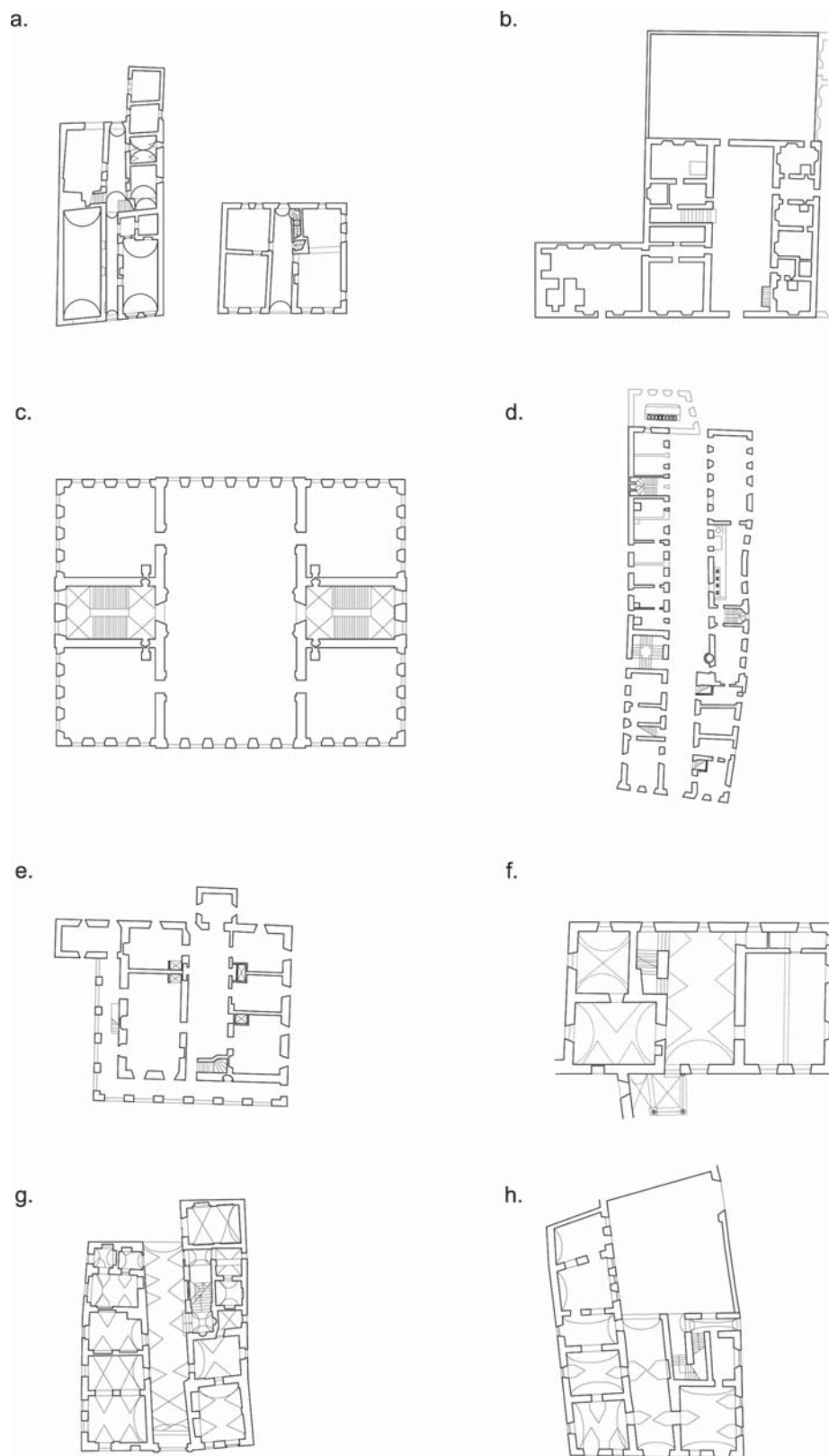
Karakterističan izduženi tlocrt palače Patačić bio je svakako uvjetovan i oblikom parcele koja je položena kraćom stranom uz glavni trg, a dužom prema dvorištu i bočnoj ulici. Ovakav je tlocrt, predodređen formatom parcele, u stambenoj arhitekturi bio prisutan još u 15. i 16. stoljeću, što se vidi, primjerice, u nizu kuća u gradiću Eferdingu u Gornjoj Austriji (sl. 8a),³⁹ kao tipičnom primjeru poluurbanog naselja srednje Europe, kakva nalazimo i u kontinentalnoj Hrvatskoj. Spomenuti se tlocrt prihvaća i za javne zgrade u 16. stoljeću, što se vidi na jednom krilu gradačkog *Landhausa* (1581.),⁴⁰ gdje su nizovi prostorija

izrazite dužine, kao i na stoljeće poslije izgrađenoj kovnici novca u Grazu iz 1689. (nadograđena 1757., sl. 8d).⁴¹

Izdužena pravokutna tlocrtna shema tijekom vremena dobiva varijacije oblika bližeg kvadratu. U velikom mjerilu i monumentalnoj izvedbi, te su tendencije vidljive u javnim zgradama šireg srednjoeuropskog prostora, primjerice u tlocrtu gradske vijećnice u Ausgburgu (1615.–24.), gdje vlada stopostotna simetrija, a središnja je os istaknuta rizalitom na pročelju (sl. 8c). Približavanje kvadratu vidljivo je i u tlocrtu glavnog bloka mariborske gradske vijećnice (1515., obnovljena 1563.–65.),⁴² gdje je shema svedena na tek dvije bočne prostorije sa svake strane hodnika. Sličnost nalazimo i u starom krilu dvorca Mirkovec (sl. 8f),⁴³ koje se datira u 1644. godinu,⁴⁴ a čini ga izrazito široki volumen s kratkim hodnikom, s tim da su bočne prostorije krajnje reducirane, na jednoj strani ima dvije, a na desnoj tek na jednu jedinicu.⁴⁵

Osim spomenutih dviju palača u Varaždinu, za tlocrtno rješenje Zakmardijeva sjemeništa bi mogle biti relevantne tri isusovačke građevine. Isusovački ljetnikovac u Vinici (sl. 8e), koji su također podigli varaždinski isusovci, vjerojatno u prvoj polovici 17. stoljeća,⁴⁶ ima kao i sjemenište gotovo kvadratičan tlocrt, sa središnjim hodnikom duž kojeg se obostrano nižu prostorije. To je danas slučaj samo u prvom i drugom katu, dok je u prizemlju nekoherentna prostorna organizacija, vjerojatno rezultat kasnije pregradnje. Razlika u odnosu na Zakmardijevo sjemenište je uvođenje vanjskog arkadnog hodnika s dviju strana građevine, što je možda uvjetovano potrebom za rastvaranjem kompaktnog i čvrsto zatvorenog prostora prema dvorištu. Drugi je slučaj isusovačka gimnazija u Varaždinu (oko 1650.), gdje je središnji hodnik dosta uzak, a u pola njegove širine smješteno je stubište.⁴⁷ Najindikativnija je, međutim, pojava sličnog tlocrta na zgradi Isusovačkog kolegija u Innsbrucku iz 1562. godine (sl. 8b),⁴⁸ što govori o ranoj primjeni tog modela u isusovačkim krugovima, a koja je mogla utjecati i na širenje sličnih rješenja u Hrvatskoj. Važno je također napomenuti i položaj pivarskog podruma (*cellarium*) koji se na obje građevine nalazi na istom mjestu, dakle lijevo od glavnog ulaza.⁴⁹

Oblikovanje pročelja i volumen Zakmardijeva sjemeništa (sl. 6) također ukazuju na srednjoeuropske uzore. Anđela Horvat navodi da ta »snažna kubična masa sa strmim krovom, zasnovana na kvadratičnom tlocrtu, s logičnim rasporedom prostora, sadržava u sebi sve značajke njemačke renesanse« pa kaže da je »u općoj silueti, kao i u proporcijama« srodna sa zgradom koja je podignuta kao spremište za mast (*Schmalzgrube*) u mjestu Schwäbisch Gmünd, u njemačkoj pokrajini Baden-Württemberg.⁵⁰ No, takvih je kubičnih volumena bilo zaista mnogo u graditeljstvu 16. i 17. stoljeća diljem njemačkih i austrijskih zemalja, pa se teško upustiti u raspravu o povezanosti između ove i varaždinske zgrade. Razlika je prvo vidljiva u činje-

8. Karakteristični primjeri tlocrtnog tipa: a. karakteristična građanska kuća u Eferdingu u Gornjoj Austriji, b. isusovački kolegij u Innsbrucku, c. gradska vijećnica u Augsburgu, d. kovnica novca u Grazu, e. isusovački ljetnikovac u Vinici, f. dvorac Mirkovec, g. palača Patačić u Varaždinu, h. palača Wasserman-Kreuz u Varaždinu, i. kurija Poklek (Nacrti nisu u mjerilu; grafički obradio Anton Krluk) / Characteristic examples of the floor plan type. a. characteristic burghers' houses in Eferding, Austria, b. Jesuit College in Innsbruck, c. Town Hall in Augsburg, Bavaria, d. Mint in Graz, e. Jesuit summer house in Vinica, f. Mirkovec Mansion, g. Patačić Palace in Varaždin, h. Wasserman-Kreuz Palace in Varaždin, i. Poklek Mansion (The drawings are not in scale; edited by Anton Krluk)

nici da se zabat njemačke zgrade formira na kraćoj strani zgrade uz ulicu, dok se u Varaždinu formira na dužoj strani uz dvorišno pročelje. Također je njemačka zgrada znatno jače plastički dekorirana,⁵¹ s dvama bočnim velikim rustičnim kamenim portalima, što također ukazuje i na drukčiju tlocrtnu organizaciju. Tako je jedina sličnost zapravo pojava velikog zabata i prozora na njemu.

Zabatna pročelja bit će dominantna u arhitekturi srednje Europe od srednjeg vijeka pa sve do početka 17. stoljeća. O tome svjedoče i vedute Beča s početka 17. stoljeća, karakteristične upravo po mnoštvu kuća s pročeljima okrenutim zabatima prema ulici, a na kojima se nasumično superponiraju redovi prozora. Oblikovanje volumena s velikim zabatima bilo je, baš kao i tlocrtno rješenje, ishodišno povezano s formatom izdužene parcele u gradskom tkivu, gdje su kuće bile podizane s kraćom stranom prema ulici te formirale pročelja sa zabatom.⁵² Budući da je u strukturi većih i manjih gradova stara parcelacija zadržana još krajem 17. stoljeća, tako se nastavila i tradicija oblikovanja uličnih nizova zabatnim pročeljima.⁵³ Takav je sustav parcela bio prisutan i u srednjovjekovnom Varaždinu, što pokazuje i Beyschlagov plan grada iz kasne 1807. godine,⁵⁴ gdje upravo dominira takva planimetrija gradskih i prigradskih ulica.⁵⁵ Iako se ona i danas naslućuje u Varaždinu, zabatna su pročelja karakteristična za takve kuće gotovo u potpunosti iščezla, a malo ih je sačuvano i drugdje u Hrvatskoj.⁵⁶

Činjenica da se zabati na Zakmardijevu sjemeništu uzdižu na bočnim pročeljima, a ne na uličnom, nije osobito relevantna, budući da je građevina gotovo pravilnog kvadratnog tlocrta pa je sasvim svejedno je li krov položen uzdužno ili poprečno. Za Zakmardijeva je pročelja referentan primjer oblikovanja zabata na dvorcu *Mali grad (Castrum minus)* u Ptuju (sl. 7), zapravo stanu kaštelana ptujske tvrđave podignutog u srednjem vijeku i obnovljenog u kasnijim stoljećima.⁵⁷ Zabati se ondje javlja na jednom pročelju ove volumenski izrazito nepravilne građevine. Ondje je, doduše, krov na »lastavicu« pa je zabat izlomljen, ali su prozori složeni u tri reda. Donji red prati ritam prozora najgornje etaže, srednji red se sažima na tri prozora zbog suženja zabata, dok su na gornjem dva tavanska okulusa. Jednostavni prozori pravokutne profilacije, dobro proporcionirani i simetrično razmaknuti, ukazuju na jednostavnu raščlambu velikih fasadnih ploha, lišenu ukrasa i bez jasne intencije k reprezentativnosti, karakteristične za baroknu arhitekturu. Obje se zgrade tako mogu svesti pod stilsku ocjenu Anđele Horvat kako je riječ o obilježjima »njemačke« renesanse. Pod »njemačkim« se misli na »sjevernjačke« odnosno »srednjoeuropske« stilske utjecaje koji su prevladavali u Austriji u 16. i 17. stoljeću, a čiji dio je bila i Hrvatska. Blizina Ptuja i brojni štajerski majstori koji su istovremeno gradili u Varaždinu, Ptuju i Mariboru, osobito na izgradnji tvrđava, mogla je biti razlogom sličnih arhi-

tektonskih rješenja nastalih u bliskom geografskom prostoru unutar dužeg vremenskog razdoblja.

Zaključak

Uza sve rečeno, može se zaključiti da su sačuvani arhivski nacrti Zakmardijeva sjemeništa autorski rad isusovca Baltazara Milovca, te predstavljaju idejno, a ujedno i izvedbeno projektno rješenje, dok je sam tlocrtni koncept preuzet iz arhitekture isusovačkih krugova sredine 17. stoljeća, koja se širila djelovanjem graditelja na širem prostoru srednje Europe, a posebno na području Austrije. Sličnosti s tlocrtnim rješenjem pa čak i namjenom nekih prostora Isusovačkog kolegija u Innsbrucku iz 16. stoljeća, kao i isusovačkim ljetnikovcem u Vinici, koji su podigli upravo varaždinski isusovci, svjedoči o tipu prostorne organizacije koja se javljala i ponavljala upravo kod isusovaca, vjerojatno bez određenog tipskog predloška, ali s jakom tendencijom zadržavanja prostornog koncepta koji je već prije bio dobro poznat i prihvaćen u srednjoj Europi.

S obzirom na prostorne i oblikovne značajke, zgrada Zakmardijeva sjemeništa može se tipološki smjestiti u razdoblje »između gotike i baroka«. Sedamnaesto je stoljeće u kontinentalnoj Hrvatskoj vrijeme kada su još uvijek snažno prisutne ranije arhitektonske tendencije, uspostavljene u srednjem vijeku i renesansi, pa se u svim aspektima izgradnje Zakmardijeva sjemeništa mogu raspoznati tipična obilježja ranijih razdoblja, ali koje će uvelike prevladavati u graditeljstvu kontinentalne Hrvatske u 17. stoljeću. Ona se ponajprije očituju u tlocrtnoj organizaciji, čije je podrijetlo povezano sa srednjovjekovnim formatom parcele, kao i u uporabi križnih i bačvastih svodova s trokutnim susvodnicama. dok se u vanjštini građevine ona vide u izrazito kubičnoj masi volumena jednostavne raščlambe, s velikim bočnim zabatima i strmim krovom. Kao zaključak recimo i to da je posve jednostavno oblikovanje Zakmardijeva sjemeništa te skromnost i suzdržanost u gotovo svim aspektima unutrašnjeg i vanjskog uređenja također odraz naglašene dobrotvorne namjene zgrade, gdje je »barokna« razvedenost ustupila pred funkcionalnošću i utilitarnošću kao primarnim ciljevima ove crkvene narudžbe.

BILJEŠKE

1 RUDOLF HORVAT, Zakmardijevo sjemenište u Varaždinu (god. 1660.–1795.), u: »Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti za god. 1923.«, 38, Zagreb, 1924., 110–122.

2 Hrvatski državni arhiv (dalje HDA), fond br. 664: Isusovački samostan u Varaždinu (dalje: ISV), fasc. 4, br. 28 i Dodatak uz fascikle 2 i 5.

3 Nacrta su poslužili i za likovno rješenje kataloga izložbe, pri čemu su obrađeni tako da nije moguće vidjeti što točno prikazuju. LADISLAV DOBRICA, *Ivan Zakmardi i njegovo naslijeđe*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2010., n.n.

4 MIROSLAV VANINO, *Isusovci i hrvatski narod*, sv. 2, Zagreb, 1987.

5 ANĐELA HORVAT, *Između gotike i baroka*, Zagreb, 1975., 67.

6 KARLO HORVAT, Ivan Zakmardi, protonotar kraljevstva hrvatskoga, u: »Rad JAZU«, knj. 160, Zagreb, 1905., 58, 62.

7 KARLO HORVAT (bilj. 6), 63.

8 U to je vrijeme uspostavio i temelje prvog hrvatskog državnog arhiva. KARLO HORVAT (bilj. 6), 69–71.

9 KARLO HORVAT (bilj. 6), 70–71, 75.

10 KARLO HORVAT (bilj. 6), 82, 79, 92.

11 Zakmardi je u Varaždinu dulje vrijeme boravio između 1662. i 1666. kada je obnašao dužnost varaždinskog župana. RUDOLF HORVAT (bilj. 1), 110. Za vrijeme obavljanja dužnosti župana stanovao je u varaždinskoj tvrđavi. KARLO HORVAT (bilj. 6), 89. Nije poznato je li stanovao poslije i u jednoj od kuća koje je ondje posjedovao i koje je potom donirao za sjemenište. KARLO HORVAT (bilj. 6), 92. Zakmardi je inače posjedovao za stanovanje vlastitu kuću u Zagrebu, očinsku kuću u Križevcima te posjed u Špirancu. KARLO HORVAT (bilj. 6), 92, 96, 100, 105.

12 RUDOLF HORVAT (bilj. 1), 110.

13 RUDOLF HORVAT (bilj. 1), 113–114, 116.

14 MIROSLAV VANINO (bilj. 4), 401.

15 RUDOLF HORVAT (bilj. 1), 116.

16 Fonetizirani prijepis ugovora donosi Rudolf Horvat. RUDOLF HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, Varaždin, 1993., 200.

17 RUDOLF HORVAT (bilj. 16), 201.

18 Vanino smatra da su nacrti nastali između 1665. i 1668. godine te kako je bilo potrebno vrijeme za vijećanje o nacrtima u Varaždinu te kod provincijala u Beču i generala u Rimu, međutim, o tome nema nikakvih podataka. Usp. MIROSLAV VANINO (bilj. 4.), 404, 408.

19 Nacrta nisu datirani, ali je ugovor sa zidarima sklopljen 1668. godine.. HDA, ISV, fasc. 4, br. 28 i dodatak uz fasc 2 i 5.. i RUDOLF HORVAT (bilj. 16), 200.

20 Miroslav Vanino kaže da je legenda nacrtu pisana rukom Baltazara Milovca. MIROSLAV VANINO (bilj. 4), 404. Na nacrtima je olovkom na hrvatskom jeziku recentno ispisana referencija na pismo Baltazara Milovca, no nije sigurno na koje se pismo odnosi. Rukopisom Baltazara Milovca označen je popis obradivih zemljišta u vlasništvu Zakmardijeva sjemeništa za god. 1670. i 1671. HDA, ISV, fasc. 3, br. 23, *Fundi terrarum arabilium Seminarii Zakmardiani (...) anno 1670 et 1671*.

21 HDA, ISV, fasc. 4, br. 28, dodatak I, spis 10.

22 U sjemeništu su, naime, bili pitomci plemići, ali isto tako i siromašni daci.

23 Korišteni su nacrti postojećeg stanja koje je izradila tvrtka Arh Con d.o.o. iz Zagreba, a za potrebe članka grafički ih je obradio Anton Krluk. Na nacrtima zahvaljujem Željku Trstenjaku i Ivani Peškan iz Konzervatorskog odjela Ministarstva kulture u Varaždinu. Inače, Anđela Horvat u svojoj knjizi donosi jedan tlocrt prvog kata nastao u trećoj četvrtini 20. stoljeća, na kojem se vide naknadne pregradnje središnjeg hodnika i još nekih prostorija. ANĐELA HORVAT (bilj. 5), 279, sl. 257.

24 Bilješka *Notanda pro futuro aedificio* nalazi se uz nacрте, a očigledno ju je napisao jedan od naručitelja. U njoj stoje upute kako da se koji dio izvede, uz napomenu da, primjerice, »raspored prozora i vrata prepušta izvođaču radova«, ali po njegovu mišljenju »u blagovaonici i sobi oca upravitelja moraju biti po četiri prozora, a u sobi za stanara višeg ranga na gornjoj razini i u sobi na donjoj razini tri prozora, i to zato što smatram da bi tu donju sobu trebalo dati služinčadi.« Budući da u nacrtima

raspored prozora nije tako zamišljen, a ni izveden, po svemu sudeći je autor toga pisma jedan od naručitelja, ali svakako ne Baltazar Milovac (čiji je rukopis uostalom drukčiji) jer izrađivač nacрта s legendom ne bi preporučivao da se prostor koncipira drukčije. Usp. HDA, ISV, fasc. 4, br. 28, dodatak I. Na prijevodu s latinskog jezika zahvaljujem dr. sc. Šimi Demi iz Hrvatskog instituta za povijest.

25 HDA, ISV, fasc. 4, br. 28, dodatak I.

26 RUDOLF HORVAT (bilj. 16.), 200.

27 HDA, ISV, fasc. 4, br. 28, dodatak I, spis 10. Broj od 3400 opeka nije dostatan za cijelu zgradu pa je vjerojatno riječ o iskazu troškova za građevinske radove koji su dotad bili obavljeni. Spomenimo usput da je u samo jednom pregledu troškova iz oko 1760. za izgradnju palače Zagrebačkog kaptola u Varaždinu naveden iznos od 10 000 opeka, s tim da je riječ o znatno manjoj građevini. Usp. PETAR PUHMAJER, *Palača Zagrebačkog kaptola u Varaždinu*, u: »Radovi Instituta za povijest umjetnosti«, 33, 2009., 172.

28 HDA, ISV, fasc. 4, br. 28, dodatak I, spis 10. Osobito stoga jer je u Vinici poznati kamenolom gdje se od davnina vadi vinicit, kamen koji je upotrijebljen za brojne građevine starog Varaždina.

29 Štukature, a osobito kerubini, podsjećaju na radove Antona Josepha Quadria u franjevačkoj crkvi u Varaždinu, primjerice u kapeli Majke Božje Škapularske iz 1716. godine. Usp. MIRJANA REPANIĆ-BRAUN, *Prilog istraživanju opusa štukatera Antona Josepha Quadria*, u: »Radovi Instituta za povijest umjetnosti«, 33, 2009., 148 i 150. Spomenimo ovdje i da voditelja gradnje sjemeništa, Daniela Praunspbergera (1635.–1692.), nalazimo kao investitora uređenja kapele sv. Josipa u varaždinskoj franjevačkoj crkvi, gdje su zidovi i svod prekriveni štukaturama. Uređenje te kapele datira se između 1687. i 1689. godine. PAŠKAL CVEKAN, *Djelovanje franjevacu u Varaždinu*, Varaždin, 1978., 89–90. No, te su štukature znatno drukčije od onih u sjemeništu. Tvrde lisnate forme koje uokviruju polja te vrpčaste vitice mogle bi se eventualno usporediti s onima koje uokviruju ovalnu sliku u Zakmardijevu sjemeništu, gdje su doduše znatno više naturalističke, dok se sasvim razlikuju od lepršavih akantusovih vitica na svodovima. Premda različito oblikovanje štukatura na oltaru i svodovima u sjemeništu govori u prilog tome da je mogao nastati u barem dvije faze, opus zaslužuje zasebnu stilsku analizu.

30 RUDOLF HORVAT (bilj. 1), 121.

31 RUDOLF HORVAT (bilj. 1), 122. U 20. stoljeću zgrada je preživjela višekratne pregradnje u unutrašnjosti, a takvu situaciju uz loše građevinsko stanje bilježi i Mladen Fučić 1959. godine. MLADEN FUČIĆ, *Zakmardijeva zaklada u Varaždinu*, u: »Bulletin JAZU«, 3, 1959., 170. Zgrada je obnovljena 1966. godine.

32 ĐURĐICA CVITANOVIĆ, *Isusovačka arhitektura baroknog razdoblja u hrvatskim zemljama*, u: *Isusovačka baština u Hrvata*, Zagreb, 1992., 44. Milovac bilježi da je znamenita bazilika u Varaždinu, s temelja sagrađena Majci Božjoj PATREM MATOTA AUTHOREM, PROMOTOREM, ARCHITECTUM AGNOSCIT ET LOQUITUR. IVY LENTIĆ KUGLI, *Prilog istraživanju dokumentacije o pavlinskom (bivšem isusovačkom) sakralno-samostanskom kompleksu u Varaždinu*, u: *Isusovačka crkva i samostan u Varaždinu*, Mala biblioteka Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske, Zagreb, 1988., 3.

33 To je svakako jedan od razloga što su svodovi često bili loše izvođeni, te s asimetričnim i disproporcionalnim susvodnicama. Tako se, primjerice, u Varaždinu i drugdje javlja kombinacija bačvastog i križnog svoda. Riječ je zapravo o bačvastom svodu čije su susvodnice izrazite širine te im se vrhovi približavaju ali ne dodiruju, pri čemu nasuprotne susvodnice postaju trokutne sferne plohe unutar istog traveja, a teret se prenosi na način kako je to riješeno križnim svodom. Pri tome je teško reći je li riječ o križnom ili bačvastom svodu.

34 Carlo Giulio Argan naglašava da se kod određivanja tipa otklanjaju posebna svojstva pojedinih zgrada i zadržavaju samo oni elementi koji se pojavljuju u svim primjerima. CARLO GIULIO ARGAN, *O pojmu arhitektonske tipologije*, u: »Arhitektura i kultura«, Split, 1989., 30.

35 IVY LENTIĆ KUGLI, *Varaždinski graditelji i zidari od 1700. do 1850. godine*, Zagreb, 1981., 15.

36 To potvrđuju karakteristična svođenja češkim kapama koja dominiraju u podrumskoj etaži, u veži i na stubištu, dok bačvasti svodovi prize-

mlja imaju lomljene susvodnice karakteristične za 18. stoljeće. Preliminarnim konzervatorskim istraživanjima, koja su doduše bila ograničena na pročelja i unutrašnjost prvog kata palače, također nisu utvrđene ranije faze građevine. PETAR PUHMAJER, *Palača Keglević u Varaždinu. Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja*, Arto d.o.o., Zagreb, studeni 2008., 4, 29. Spomenimo još ovdje da tlocrtna organizacija palače ne ukazuje na sličnosti sa Zakmardijevim sjemeništem. Iako veža spaja ulicu i dvorište, s njenih se bočnih strana prostorije ne nižu nego grupiraju, a jednako je tako građevina šira po uzdužnoj osi, dok je u Zakmardijeva sjemeništa bliža kvadratu. Tlocrt palače vidi u: PETAR PUHMAJER (bilj. 36), prilog 7.

37 Datacija iz 1669. godine utvrđena je konzervatorskim istraživanjima. DANUTA MISIUDA, *Varaždin. Palača Patačić. Kratki opis konzervatorskih istraživanja pročelja*, u: *Glavni projekt obnove istočnog i sjevernog uličnog pročelja palače Patačić* (projektant voditelj: Blanda Matica, d.i.a.), Zagreb, kolovoz 1996., n.n.

38 Praunspurger se spominje kao vlasnik kuće u 17. stoljeću. ADOLF WISSERT, *Bilješke o nekim varaždinskim kućama*, u: *Spomenica varaždinskog muzeja 1925-35*, Varaždin, 1995., 34–35. i IVY LENTIĆ KUGLI, *Zgrade varaždinske povijesne jezgre*, Zagreb, 2001., 176–177.

39 Eferding je rijedak primjer kataloški obrađenog naselja s publiciranim tlocrtima zgrada. ROLAND FORSTER, *Das mittelalterliche und früneuzeitliche Bürgerhaus in Oberösterreich. Eine baupatologische und bauhistorische Untersuchung am Beispiel der Stadt Eferding*, Technische Universität Wien – Fakultät für Architektur und Raumplanung, disertacija, Wien, 2004., 226, 287, 284, 294, 330, 344, 348, 354, 390, 398, 407, 460, 471, 467, 511, 507, 535 i dr.

40 To se vidi na sačuvanom projektu graditelja Antonia Märbla. ROCHUS KOHLBACH, *Steirische Baumeister*, Graz, 1961., 68.

41 *Österreichische Kunsttopographie. Band LIII: Die Kunstdenkmäler der Stadt Graz. Die Profanbauten des I. Bezirkes*, Wien, 1997., 522–523. Nacrt dvorca prikazan u prilogu 8d je grafički obrađen arhivski nacrt iz spomenute topografije.

42 Datacija mariborske vijećnice u: SERGEJ VRIŠER, *Stari Maribor*, Ljubljana, 1975., 15.

43 Na nacrtu dvorca, čije je jedno krilo prikazano u prilogu 8f, zahvaljujem Institutu za povijest umjetnosti i kolegicama Ivani Haničar i Ireni Gessner.

44 ANĐELA HORVAT (bilj. 5), 260–261. Ploča s datacijom u 1644. g. nalazila se nekad iznad ulaza. ĐURO SZABO, Spomenici kotara Krapina i Zlatar, u: «Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva» sv. XII, 1912., 124.

45 Također bi se i tlocrtna osnova kurije Poklek u Zagorskim Selima, po uporabi križnog svoda u hodniku te tipovima spojenih susvodnica, mogla datirati u 17. stoljeće. Kurija se u literaturi datira u početak 18. stoljeća. ANDREJ ŽMEGAČ, *Kurija Poklek*, u: *Umjetnička topografija Hrvatske – Krapinsko-zagorska županija* (ur.) Ivanka Reberski, Zagreb, 2008., 674. No, nacrt pokazuje disproporcije koje govore u prilog višekratnih nadogradnji pa je vrlo vjerojatno riječ o starijoj građevini.

46 Nije utvrđena točna datacija isusovačkog ljetnikovca. Đurđica Cvitanović navodi da se u dvorištu nalazi kameni stup za mjerenje, »pranger«, s godinom 1643., »približno iz vremena zidanja kurije«. ĐURĐICA CVITANOVIĆ (bilj. 32.), 43. Nacrt ljetnikovca iz 1776. godine objavljen je u: ĐURĐICA CVITANOVIĆ, Dokumentaciona grada isusovačke arhitekture u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji, u: »Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske«, 1, Zagreb, 1975., 237.

47 Tlocrt gimnazijske zgrade vidi se u nacrtima isusovačkog kolegija iz 1776. godine. ĐURĐICA CVITANOVIĆ (bilj. 46.), 235–236. i sl. 21.

48 Usp. MARION SAUTER, *Die oberdeutschen Jesuitenkirchen (1550-1650). Bauten, Kontext und Bautypologie*, Petersberg, 2004., 105. Na taj tlocrt me upozorila dr. sc. Katarina Horvat Levaj iz Instituta za povijest umjetnosti, na čemu joj najsrdačnije zahvaljujem.

49 Na arhivskom nacrtu koji donosi MARION SAUTER (bilj. 48.), 105., upisana je i legenda s funkcijama pojedinih prostorija. Taj je nacrt grafički obrađen za potrebe ovog članka te ga prikazujemo u prilogu 8b.

50 ANĐELA HORVAT (bilj. 5), 67–68.

51 Zakmardijevo sjemenište je moglo imati oslikana pročelja, ali zbog

činjenice da nije sačuvana izvorna žbuka, danas to više nije moguće utvrditi.

52 RENATE WAGNER-RIEGER, *Das Wiener Bürgerghaus des Barock und Klassizismus*, Wien, 1959., 7. Oblik zabata bio je predodređen strmim krovovima, karakterističnim za klimatske uvjete područja srednje Europe s mnogo snijega zimi.

53 Na veduti Beča iz 1609. još uvijek se vidi takva urbanistička situacija. RENATE WAGNER-RIEGER (bilj. 52), 8.

54 Plan je objavljen više puta, a u većem mjerilu ga nalazimo reproduciranog u: MIRELA SLUKAN ALTIĆ, *Povijesni atlas gradova*. V. svezak: Varaždin, Zagreb, 2009., 272–273.

55 Spomenuti oblik uskih parcela položenih kraćom stranom prema ulici spominje i RATKO VUČETIĆ, *Prostorni razvoj privilegiranih srednjovjekovnih gradova u sjeverozapadnoj Hrvatskoj do kraja 18. stoljeća*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2005., 200–201.

56 Najviše je takvih kuća iz 18. st. sačuvano, primjerice, u Karlovcu, nekoliko na zagrebačkom Gornjem gradu i Kaptolu, a tek poneka u Požezi i Vukovaru.

57 IVAN STOPAR, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Območje Maribora in Ptuja*, Ljubljana, 1990., 104.

Petar Puhmajer

Zakmardi's Seminary in Varaždin - Project, Construction, Typology

The author discusses the circumstances of the commission and the construction of Zakmardi's Seminary in Varaždin, in view of the newly-found original project designs. The designs are dated 1668, which makes them one of the oldest preserved construction designs in the history of architecture of inland Croatia. Zakmardi's Seminary has a specific spatial organization with two rows of rooms flanking the axially positioned hallway. This type of floor plan is characteristic of 17th century architecture, although it originates from medieval times. The author analyses its features within the context of secular architecture in Croatia, as well as the examples of the type occurring in the broader Central European area.